

Budapest V., a Törvénykezési Palota
Nagy Ignác (Koháry) utcai szárnya,
a Budapesti Törvényszéki Fogház folyosói (később
a Fővárosi Büntetés-végrehajtási Intézet börtöne).
A felvétel 1892 után készült.

Fortepan / Budapest Főváros Levéltára /
Klősz György fényképei
Levéltári jelzet:
HU.BFL.XV.19.d.1.07.174

==== *Semsei Ferenc* =====

/// Megküzdési stratégiák a Markó utcai börtönben

Tanulmányomban az 1892-ben épült hírhedt Markóban, a Nagy Ignác utcai büntetés-végrehajtási intézetben raboskodó elítéltek életviszonyaival, megküzdési stratégiáival foglalkozom egy olyan életvilágban, amely közvetlen összefüggésben állt a xx. századi politikai kurzusok változásával, s így mintegy lakmuszpapírként is értelmezhető.¹

A Markó utcai börtön területén a kezdeti időszakban járásbíróóság, büntető törvényszék és ügyészség is működött, majd 1945 után a Budapesti Népbíróóság, ezután pedig az államvédelem fennhatósága alá került. A tárgyalás idejéig, illetve a büntetés letöltéséig helyt adó fogház 1950-től az Államvédelmi Hatóság irányítása alá került, a börtönökkel foglalkozó osztály élén Princz Gyula őrnagy állt. A rabokkal való bánásmódot ezt követően – a korábbiaknál nagyobb – szigorúság és katonás drill jellemezte.²

A bánásmódbéli változást 1956 forradalmi eseményei hozták el, a tisztek ekkor informális eszközökkel (cigarettaosztás, a vörös csillag egyenruháról történő eltávolítása, tiszteletteljes hangnem) igyekeztek megakadályozni egy esetleges börtön-lázadást. Az 1960-as évek végén előtérbe került a nevelés kérdése – melynek szilárd alapját képezte a hírhedt makarenkói módszer –, amit a körletparancsnokok hatáskörének kiterjesztésével, majd képzetlen nevelők bevonásával igyekeztek megvalósítani. 1974-ben a Gyorskocsi utcai előzetes házzal összevonva létrehozták a Fővárosi Büntetés-végrehajtási Intézetet, s 1978-tól megkezdődött a börtönvilág jogszabályi szintű humanizálása.³

Célom azonban nem az intézmény történetének részletekbe menő bemutatása, sokkal inkább annak a mentális küzdelemnek a rekonstruálása, amelyet a politikai elítéltek lelki egészségük megőrzéséért, életben maradásukért vívtak a tárgyalás

1 == A magyar kriminológiai gondolkodás történeti változásait lásd: Lévay, 2009: 254–286.

2 == Tamáska, 2017: 82.

3 == Uo. 93, 108, 114, 128.

lezajlásáig vagy a kiszabott büntetés letöltése közben. A számos kínálkozó munka – visszaemlékezés és napló – nyújtotta stratégiákat a pszichológus Oláh Attila által megnevezett 12 *magasabb rendű copingdimenzió* segítségével rendszereztem.⁴

=== A megküzdési stratégiák kérdőív-alapú vizsgálata

A coping-kutatás tudománytörténetében az 1970-es években fordulat következett be, a fókusz ugyanis – a védekező mechanizmusokkal szemben – a stresszel történő megküzdésre, a tudatosan alkalmazott megoldási módok vizsgálatára helyeződött. Az új kutatási áramlat friss definíciót hozott a felszínre. Arthur A. Stone és John M. Neale 1984-es tanulmányukban úgy fogalmazzák: „[M]egküzdésnek tekinthető minden olyan cselekvés vagy kognitív [szellemi] művelet, amelyet egy egyén tudatosan alkalmaz egy stresszteli szituáció kezelésére vagy az anticipált [vélt] fenyegetés hatására keletkező feszültség feldolgozására.”⁵ A kutatások során deduktív (kategorizálás) és induktív (statisztikai alapú csoportosítás) vizsgálati módszerek bevonásával törekednek egy olyan rendszer kialakítására, amely az elméleti és gyakorlati érvényesség követelményének egyaránt megfelel.⁶

Számos mérőeszköz készült a stratégiák osztályozására – közülük hivatkozási számát tekintve kiemelendő a megküzdési mechanizmusok úttörő kutatójának, Richard Lazarusnak a kérdőíve.⁷ 2003-ban Ellen A. Skinner és munkatársai számos kérdőívet és coping-mechanizmusokat kategorizáló rendszert összevetve 12 főkategóriát és 400 megküzdési mód alkategóriát különítettek el (ezek az egyes kérdőívekben alszálaként szerepeltek). A kategóriarendszerek összehasonlító elemzése alapján 12 ún. magasabb rendű kategóriát javasoltak. Ezek lefedik az összes megküzdési formát, amit az elmúlt évtizedek kutatásai feltártak, s megfelelnek a kutatók által támasztott követelményeknek.⁸

Tanulmányomban a vizsgált visszaemlékezések klasszifikálására ezeket a dimenziókat alkalmazom, mert egyértelműek, egymástól elkülöníthetőek, ugyanakkor átfogók és rugalmasan alkalmazhatók. A visszaemlékezések, önéletrajzok ugyanakkor izgalmas terepet nyújtanak mindezek felfedezésére, egyszersmind láthatóvá téve az alkalmazott stratégiákat.

=== 1. Problémamegoldás

A mindennapok fölötti irányítás igényének sajátos visszaszerzéseként is értelmezhető a stratégiakészítés és tervezés mechanizmusa, amely a kognitív kontroll eléré-

4 == Oláh, 2005: 68. Korábban vizsgálódásom az említett szempontrendszer hat pontjára terjedt ki. Lásd Semsei, 2024. Ezek alapján Oláh Attila a megküzdési stratégiák típusainak azonosítása során 8 faktort identifkált.

5 == Stone–Neale, 1984: 893. Idézi: Oláh, 2005: 64.

6 == Oláh, 2005: 64.

7 == Folkman–Lazarus, 1980; Folkman–Lazarus, 1988.

8 == Skinner–Edge–Altman–Sherwood, 2003.

sére szolgál, és két fogvatartott esetében hangsúlyosan tetten érhető. A magyar nemzet megbecsülése ellen elkövetett vétség okán 1921-ben fél évre börtönözött író-újságíró, Szász Zoltán emlékei szerint a fogház hangulata a politikai vádlottat a vádirat elleni kifogások megfogalmazására, a védőbeszéd elkészítésére „izgatja”. Vámbéry Ármin ügyvéd a szaknyelvi kérdésekben túlságosan elmerülő védencét a „jog mániakusának” bélyegezte, aki utólag elismerte az ebben rejlő igazságot.⁹

Fáradhatatlanul készült tárgyalására a második világháború után sokadszorra letartóztatott Szálasi Ferenc. Helyzete nagyban eltért a rövid időre fogságba került publicistáétól – az akasztásra számító egykori nemzetvezető esetében a haláltól való esetleges megmenekülés reménye is erős motivációs tényező lehetett –, a Markó utcai börtönben életének utolsó periódusát töltő politikus írásai tanúbizonyságot tesznek arról, hogy kifejezetten nagy nyomatékot fektetett peranyagának megismerésére, többször, hosszan konzultált ügyvédekkel, a személyét ért jogi visszaéléseket élesen bírálta. „Délelőtt első kimerítő megbeszélés az ügyvédekkel 10 h–13 h 30’-ig. A beszélgetés lényegét legépelve megkapom kedden, szükségem van rá, hogy én is készülhessek a védőbeszédemre. A per irataiba együtt fogok betekinteni az ügyvédekkel, hogy kérdéseikre azonnal felvilágosítást tudjak adni. [...] [A tárgyalás során kialakult] Helyzet mint az előbbi napokon. Minősíthetetlen. Csak bosszú vezeti a népbíróságot és néptügyészeket. Várják mindig a tapsot a közönség részéről. [...] Disznóság. Felakaszthatnak, nem bánom. De ne alázzanak meg, és ne bántalmazzanak” – írta visszaemlékezésében a bukott nemzetvezető.¹⁰

=== 2. Információkeresés

Az információkeresés – ide értendő az olvasás, a megfigyelés és mások megkérdezése – az egyik legalapvetőbb megküzdési stratégiának számított. A könyv iránti igény minden forrásban megjelenik, ennek kielégítése azonban korszakonként eltért. Az olvasás lehetőségét szűkítette – ahogy a rabokkal való bánásmódot is radikálisan átalakította – az intézmény falai között és azon túl lezajló, 1950-es években végbemenő strukturális változás. A cenzúra által engedélyezett műveket sokszor nem adták át a raboknak, vagy többkötetes munka esetében nem vették figyelembe a kötetek sorrendjét.

A börtönben való művelődés fontosságát tetten érhetjük az ország szinte összes fegyintézetét megjárta kommunista politikus, Demény Pál műveiben. Börtönéveinek élményeit taglaló egyik beszédes című művében (*Zárkatársam, Spinoza*), a felvilágosodás korának racionalista filozófusát megidézve összegezte tapasztalatait. Bár Spinoza gondolataival Demény nem közvetlenül a Markó utcában ismerkedett meg, könyve és annak felépítése a tudós rab alakját eleveníti meg, aki szellemének kiművelésére fordította büntetésének idejét.¹¹

9 == Szász, 1926: 5.

10 == Szálasi, 2016: 706–707, 719–720.

11 == Demény, 1989a.

A megfigyelésre erősen korlátozott lehetőségek nyíltak. Erről Stirling György, az ellenzéki tevékenységéért bebörtönzött hírlapíró érzékletes tájékoztatást ad. Az Andrássy út 60-ból 1947-ben átszállított újságíró megörökítette azt a stratégiát, amellyel sikerült tágítaniuk a mesterségesen szűkre szabott kereteket. A szándékosan magasra helyezett ablakon sámlin állva kilesekedő cellatársat egy éppen a kémlelőnyílás előtt tornászó fogoly takarta ki. Az esetleges felszólítás hatására odébb álló egyénnel egy időben az „őrszem” is lemászott, mire a fegyőr belépett a cellába.¹²

Az új zárkatársakat friss információ reményében mindig örömmel fogadták. Ez a momentum számos visszaemlékezésben megjelent, ennek bemutatására szintén Stirling írását szeretném példaként hozni, ő ugyanis nemcsak a megérkezését követő faggatási hullámot rögzíti, hanem az általa megosztott tényekre adott reakciókat is kifejezően szemlélteti. A hazatérésük után börtönbe vetett hadifoglyok mentalitását ismertetve közli: ha nem támasztja alá az általuk vizionált, a rendszer közelgő bukását remélő híreket, a hírhozót kiközösítik: „...hamar észrevettem: ha nem a szájuké szerint beszélek és nem támasztom alá a szuperoptimista kibli híreket, hitetlenkedve fogadnak minden szót és gyanúsan néznek rám: no, ezt is megfertőzték a kommunisták!...”¹³

Az információszerzésnek és az ide vonatkozó kapcsolattartásnak számos illegális formája is volt. A rabséta alatti sorváltáson és a különféle morze-jelek alkalmazásán kívül gyakori volt a titkos küldemények kézbesítése. A korabeli sajtóban is visszhangot váltott ki Demény Pál, aki 1921-ben dióhéjba rejtette üzeneteit, erre 1989-ben megjelent önéletírásában a következőképpen emlékezett vissza: „A házimunkás hozza hazulról küldött kosztom, a zacskó diót óvatosan bontogatom [...] egyikben cigaretta papíron az üzenet: ha megkaptad, gyere az ablakhoz, keféld a hajad, holnap három dióra figyelj. [...] A másnapi diók egyikében tiszta tollhegy, alatta a levélke utasít, hogy a visszaküldendő csomagcédulára vegytintával üzenjek. Megtalálom még a diókba rejtett vérlúgsókristályokat és vasszulfátot. Indul a posta társaimhoz vallomás egyeztetésre...”¹⁴

Hasonlóan eredeti, bár megghiúsuló megoldással élt évekkel később Stirling, aki a hivatalosan kézbesíthető levélszámon felüli „feketelevelét” javításra kiküldött cipőjébe rejtette.¹⁵ Az információcsere féllegális aktoraként megemlíthető a borbély, aki munkavégzés közben szintén informálhatta a külvilágtól elzárt rabokat.¹⁶

12 == Stirling, 2006: 76.

13 == Uo. 79.

14 == Demény, 1989b: 91.

15 == Stirling, 2006: 81–82.

16 == Ágotha, 1995: 83–84.; Szász, 2013: 256.

== 3. Tehetetlenség

A tehetetlenség következményének, az érzelmi zavarodottság kezelésének negatív példáját mutatja be Ágotha Tivadar, az 1952-ben letartoztatott veszprémi kispap, aki a Markóban való tartózkodása alatt ismerkedett meg a 32 év körüli, megőrült fiatalemberrel, Lacival, aki egy évig megfigyelés alatt állt a lipótmezei elmeógyógyintézetben. A férfinek bár voltak tiszta pillanatai, verbális tréfái elől maguk az állambiztonság emberei sem menekülhettek. „Volt a szobában egy 32 év körüli fiatalember. Gimnáziumi tanulmányait Ausztriában, a jezsuitáknál végezte. Később egyetemi tanulmányait befejezve történész lett, vagy 4-5 társával írtak valami történelmi könyvet. Erre rájöttek. Lefogták őket. De a többiek mindent erre a fiúra kentek. Ő közben megőrült. Az is lehet, hogy előzőleg sem volt teljesen normális. Lehetséges, hogy csak tettette magát. Bár ezt nehéz elhinni. Mindent magára vállalt, semmire sem adott választ. Egy évig volt megfigyelés alatt a Lipót Mezőn [sic!]. Olti [Vilmos népbíró] mégis elítélte három és fél évre. Azt mondták, jól megúszta. – Lehet. Bárhogy állt is a dolog, ezen a Lacin – mert így hívták – amennyit mutatott nemcsak a szoba, de az egész emelet és a fegyőrök is, hogy az egy kisebb fajta cirkusszal felért” – örökölte meg a tragikus esetet.¹⁷

== 4. Menekülés

Milyen menekülési stratégiát alkalmazhattak az elítéltek? A kognitív elkerülés – más szóval figyelemelterelés – egyik leggyakoribb módja a múltból való ábrándozás volt. A foglyok szívesen elevenítették fel korábbi pozitív emlékeiket, meséltek a családjukról a többieknek, vagy gondoltak szeretteikre lefekvés előtt. A szabadulás ábrándja ugyancsak többször megjelenik, a versírással együtt, míg a tagadás nyíltan, a bűncselekmény el nem ismerésével jelentkezik. A vágyteljesítő gondolkodásra a rendszerváltozásban reménykedő volt hadifoglyok esete szolgáltatott példát. Versírással, emlékezéssel, elmélkedéssel töltötte idejét a Rajk-per egyik mellékperében tízévi fegyházbüntetésre ítélt Szász Béla is,¹⁸ vagy az 1956 decemberében bebörtönzött költő, Eörsi István, aki a következőképpen örökölte meg a mindennapok küzdelmeit, betekintést nyújtva a börtön korszakokon átívelő egészségügyi viszonyaira: „A poloska – legalábbis a budapesti nagy házakban, a Markó utcában és a Gyűjtőfogházban – igen kitüntetett helyet foglal el a rabok kozmoszában. Szándékosan használom a jelen időt, mert meggyőződésem szerint a szabadulásom óta eltelt negyed évszázadban sem sikerült őt kiirtani. A méteres, vén falak közt boldogan telél át, a vaskos fűtőcsövek üregeiben és vájataiban helyezi el petéit. [...] Korabeli költészetem tanúsága szerint a poloska lelki életem központi hatalmassága volt. Három verset szenteltem neki, hogy viszonzzam rendkívüli érdeklődését. Alig érkeztem

17 == Ágotha, 1995: 56.

18 == Szász, 2013: 255.

a Markóba, észre kellettennem, hogy: *Bár nála nincs protekció / és mindenkit kiszív, / a költő édes vére jó, / az az aperitif.*¹⁹

A hallucinatorikus vágyteljesülés, a vágyteljesítő fantázia erőteljesen mutatkozik meg Vándor Györgyi visszaemlékezésében. A Rajk-per legfiatalabb elítéltjeként szabadságát vesztő újságíró többször „utazik el” sosemvolt (fiktív) szerelméhez, akit gyermekkori orvosáról mintáz: „Csak egy szemüveget kerestem, kilencéves korom óta, egy magas, törekeny alakot, egy lány arcot, amelyet most csak nagyon halványan tudok felidézni. [...] Ekkor már [a magánzárka második hónapján] minden este Máriusszal aludtam el. Máriusznak hívtam a doktor bácsit. Nem ez volt a neve, egészen mindennapi nevet viselt. De a világeért sem szólítottam volna igazi nevén, még képzeletemben sem. Egészen a magaménak teremtettem őt újjá, emlékezetemmel.”²⁰

== 5. Önbizalom

Az önbizalom e témák szempontjából a legnehezebben értelmezhető coping-dimenzió, mivel a tárgyalt időszakban nem volt cél a fogvatartottak személyiségének fejlesztése (sőt a '48-as fordulattól kezdve fokozatosan inkább a megtörése került előtérbe). Az érzelmkifejezés, mint a kategória egyik eleme, azonban megfigyelhető. Zádor Imre áthelyezéséről értesülve az előlött érzet öröm és a rabtársak iránti empátia kinyilvánításának – szükségszerűen titkos – katartikus módját választotta. Szavalóestet rögtönzött. A lelki indítékokra ekképpen emlékezett vissza: „Tele voltam izgalommal, boldogsággal és érzelemmel. Úgy éreztem, hogy örömet valahogy meg kell osztanom a többiekkel, anélkül, hogy közölném titkomat. Indoklás nélkül mit adhatok én nekik búcsúzóul? Hirtelen rájöttem a módjára, még csak nyomát sem jelezve közeledő távozásomnak.”²¹

== 6. Támaszkeresés

Izgalmas kérdéskör a támaszkeresésé. A kontaktuskeresés ugyanis rendkívül erősen tükröződik a visszaemlékezésekben. Zádor Imre pszichiáter, az 1953-as cionista orvosper egykori fővádoltja megfogalmazása szerint a cellatársak barátok *kell* hogy legyenek.²² S az egyházi személyek közé került, korábban említett veszprémi kispap, Ágotha Tivadar, első éjszakájára visszaemlékezve, azt írja, úgy érzi, barátok között van.²³

Jelentős megküzdési mechanizmus volt a hit, a jobbára katolikus vallásgyakorlás. A hivatalos istentisztelet 1949 végétől szűnt meg, búvópataként azonban

19 == Eörsi, 1987: 137.

20 == Vándor, 1990: 37, 39.

21 == Zádor, 2000: 164.

22 == Uo. 161.

23 == Ágotha, 1995: 53.

jelen volt a spiritualitás. Szintén Ágotha festi le visszaemlékezésében a csoportos imádságok hangulatát, kiemelve, hogy a közegében szinte mindenki részt vett a rutinszerűvé váló reggeli áhítatban, s akik nem, azok is tiszteletben tartották az imádság idejét. „Közben a napos – mindennap valaki más, de csak a 60 éven aluliak – felmosta a kövezetet. A többiek odaálltak az ablakhoz – mely vagy két méter magasságban helyezkedett el –, és a reggeli imájukat mondták. Erre az apát hívta fel a figyelmemet. Hozzájuk csatlakoztam én is. Köszönetet mondtam az Úrnak, hogy ilyen jó társak közé kerültem. Csak kevesen maradtak távol a néma reggeli áhítattól. De ők is csendben voltak addig, míg mi imádkoztunk, vagy legfeljebb halkán beszélgettek” – emlékezett vissza.²⁴

Gyakori elem az instrumentális-anyagi segítségnyújtás, ezt a rabok 1950-től csupán élelmiszercsomagok és a mosatás lehetősége révén tiszta ruha formájában kaphatták meg, ekkortól ugyanis eltörölték az önkosztos ellátás lehetőségét. A rabok csomagot kéthavonta kaphattak.²⁵

== 7. Delegálás

Az általam górcső alá vett munkák jelzésértékű különlegessége az a mentalitás, hogy a memoárirók – legalábbis utólag így emlékeznek – általában nem panaszkodtak, s nem sajnáltatták magukat, ilyesmit a zárkatársak tesznek, akiket emiatt a visszaemlékező, ha nem is mindig nyíltan, de elítél. A tiltott határátlépési kísérletért letartoztatott nyelvészprofesszor, Futaky István a Markó utcai fegyházban töltött rövid ideje, a gyorsan lefolyó tárgyalási szakasz ellenére – s talán épp ezért, hisz zárkatársaihoz való kötődés így nem alakulhatott ki – megindító leírást nyújt a börtönlakókat kínzó külső és belső nyugtalanságról, a panaszkodás értelmetlenségéről. „A Markó utcában foglyokkal teletömött, dögletes levegőjű zárkába kerültem. Nagy nehezen szűk helyet kaptam, éjjel egy szalmazsák felén rabtársak közé szorítva aludni alig tudtam, nem volt nyugalom a cellában. Egy középkorú falusi férfi órák hosszat siránkozott szerencsétlen sorsán, a hazaszökött idegenlégiós rémálmokat látott s artikulálatlan hangon mindegyre kiabált. Másnap reggel a börtönorvos, akit a hirhedt auschwitzi orvos nyomán Mengele néven emlegettek, szemlét tartott. Egy idős zárkatárs elpanaszolta, hogy a levegő itt kibírhatatlan, és ha ennyien maradunk, ő hamarosan megfullad. Erre Mengele: Maguk dolga. Miért vannak olyan sokan?!”²⁶

== 8. Izoláció

Az izoláció, a társaktól való visszahúzódás igénye ugyancsak sajátos keretek között érhető tetten. A korabeli büntetés-végrehajtási intézetekben gyakran alkalmazott

²⁴ == Uo. 53–54.

²⁵ == Tamáska, 2017: 82–83.

²⁶ == Futaky, 2006: 84–85.

elkülönítés (a magán- és sötétzárka) az egyik legszigorúbb retorzióknak számított, a világ eseményeitől és az emberi érintkezés szokásos formáitól elzárt fogoly felszabadulásként élte meg, ha ismét szociális impulzusokkal teli környezetbe kerülhetett. Az Andrassy út 60. celláit is gyakran megjárt rab számára – bár ez mai megítélésünk szerint meglepő lehet – a börtön „pezsgő”, és a társas kapcsolódást figyelembe véve humánusabb életteret jelentett. Időszakos visszahúzódást észlelhetünk azonban Dr. Dénes Béla visszaemlékezésében, aki az 1949-es cionista per fővádlottja volt. „...leborultam az ágyra és csak sírtam. Hagytak. Nem szólt hozzám senki. Úgy látszik, megszokták már, hogy az ÁVO-ról jövők idegei felmondják a szolgálatot” – örökítette meg saját és társai viselkedését.

A hosszú magányt és az érzelmi telítettséget követő ambivalens érzelmekről ad érzékletes leírást Stirling György: „...eljut az ember néha arra a pontra, hogy magányra vágyik és azt hiszi, megbolondul egyik-másik zárkatárs viselkedésétől. Amikor nem egyszer – a hét év alatt volt több ilyen pillanatom is – annyira vágytam az egyedüllétre, hogy az már szinte fájt, bizony keserűen nevetni kellett magamon: pár héttel előbb, az Andrassy-úti pincében mit nem adtam volna egy társért, akivel szót lehet váltani s akkor az üres négy fal látása őrijtett meg, most meg...”²⁷

== 9. Akkomodáció

Az akkomodáció (belső tudásunk átalakítása), különösképpen az ehhez kapcsolódó kognitív újrastrukturálás az esetek elmondásakor mutatkozik meg. Az e mögött álló lelki mechanizmust Stirling fogalmazta meg: „Íratlan börtön szabály és a bemutatkozáshoz tartozik, hogy az új jövevény elmondja az »ügyét«. Érdemes megfigyelni, hányan hányféleképpen mesélik el, hogy miért kerültek a rács mögé. Van, aki mást vádol és fenyegetőzik, hogy ha ő egyszer kikerül innét, majd megmutatja, satöbbi, satöbbi, van, aki valóságos védőbeszédet rögtönöz. [...] akad olyan is, aki filozofikus nyugalommal beletörődik sorsába, belátja, hogy hibákat követett el és csak a jószerecsében bíz. Vagy a Jóistenben. [...] mindenkinek három ügye van. Egy, amit valóban csinált (amiért behozták), egy másik, amit elmesél (amit magában felépített) és egy harmadik, amiért végül a népbíróság elítéli. A három ritkán fedi egymást.”²⁸

A minimalizálásra, relativizálásra mutat példát Kővágó József, Budapest 1950 májusában letartóztatott egykori polgármestere. Miután a koholt vádirat szerinti vallomástétel mellett döntött, a következő gondolatokat fogalmazta meg: „Gyávává süllyedtem! – szidtam magamat, de amint a közel fél éves ávos pinceélet emlékeire gondoltam, éreztem, hogy nincs alternatíva. Ha még egyszer visszavisznek oda, akkor biztosan elpusztulok, mégpedig igen rövid idő alatt. Lassan és nehezen lecsillapodtam, és arra ösztönöztem magam, hogy az eszemet használjam. Bizakod-

²⁷ == Stirling, 2006: 79.

²⁸ == Uo. 73–74.

tam, hogy az egész vádirat olyan valószínűtlen, hogy azt épeszű ember nem fogadhatja el tényállásnak. A jogászoknak meg nevetniük kell rajta, mert legnagyobb részében olyan törvényes tevékenységeket öltöztet vádakká, amelyeket Budapest polgármestereként a politikai pártok és a Törvényhatósági Bizottság jóváhagyásával folytattam.”²⁹

Ágotha Tivadar zárkatársán keresztül az elfogadást szemlélteti. A szomszédjától kapott ausztriai brosúrákat félelmében elásó Vas megyei parasztember, a rémhírterjesztésért lefogott Imre bácsi „csöndes természetű ember volt. Alig lehetett hangját hallani” – írja.³⁰

=== 10. Tárgyalás

A korábban sokat idézett Stirling utal a tárgyalási formák, nevezetesen a rábeszélés gyakran kényszeresnek látszó hajlamára is. A híradás nehézségeivel megküzdő újságíró egy másik lelki jelenségre ugyancsak felfigyelt: „Csak attól mentsen Isten, hogy hittérítőkkal hozzon össze a sors! Mert ilyen is szerepelt a praxisomban: aki meg akart győzni a maga igazáról és rá akar beszélni, hogy fogadjam el az övét. Az ilyen embertől kiütést és hideglelést kapok és ha lehet, messzire elkerülöm. No de lehet-e elkerülni valakit, ha be vagy zárva vele egy cellába?...”³¹

=== 11. Alárendelődés

Az alárendelődés problémakörén belül a rágódás és a merev ragaszkodás megnyilvánulása figyelhető meg a vádiratát megismerő Szász Béla esetében. Az illegális kommunisták elárulásával, besúgásával gyanúsított Szász első megdöbbenése után elhatározta, megtagadja ennek beismerését. „Belátom, sőt már akkor beláttam, voltaképpen szőrszálhasogató kicsinyesség, értelmetlennek látszó rögeszme volt ilyen jelentéktelen részleteken rágódnom” – vallotta be.³² Ám a folytatásban megfigyelhető, szorongatott helyzetét hogyan értelmezte át, s használta fel önmaga motiválására. „Mégis elhatároztam, ezen a frontszakaszon én vissza nem vonulok, nem engedek. Ám nevezzenek ki angol kémnek, de a rendőrspiclivádat nem vállalom. Úgy véltem, nem adhatom föl szárnalmas kis erődömet, mert a teljes behódolás lélektanilag törne meg, kiszolgáltatna, nem annyira pillanatnyilag, inkább a jövőben, az elkövetkező esztendőkbén.”³³

Stirling az önváddal összefüggő gondolatok veszélyességére térve kiemeli: „Könnyű egy rablógyilkosnak, egy tolvajnak vagy egy sikkasztónak: az tudja, miért ül, de aki eleve igazságtalannak érzi, hogy börtönbe csukták, az – ha gyöngébb

29 == Kóvágyó, 2007: 29.

30 == Ágotha, 1995: 62.

31 == Stirling, 2006: 72–73.

32 == Szász, 2013: 261.

33 == Uo. 261.

az ellenállóképessége – akár be is dilizhet, ha sokat rágódik ezen. Márpedig a börtönben aztán jut idő az önmarcangolásra, az önemésztésre. Ilyenkor jutnak el egyesek arra a pontra, hogy feladják. És ez maga a vég. Aki feladja és minden mind-egy alapon törődik bele sorsába, biztosan nem éri meg a büntetése végét.”³⁴

= = 12. Szembehelyezkedés

Más hibáztatása, a projekció, illetve az agresszió a politikai elítélt lét sajátosságaiból adódóan nem jelent meg nyíltan. Stirling György korábban idézett visszaemlékezéseiből láttuk, hogy néhány fogoly a vágyteljesítő gondolkodás jeleként a gyűlölt rendszer mihamarabbi bukását, a szabadság közelgő visszanyerését vizionálta. Ebben a mentalitásban – mai gondolkodásunkkal – érzékelhetünk kivetítést, azonban a megrázó történeti környezet valóban azt támasztotta alá, hogy a politikai foglyok sokszor ártatlanul, a kommunista rendszer despotikus logikája miatt szenvednek.³⁵

A verbális (viszont)agresszió megjelenését ugyanakkor rögzíti a Magyar Közösség-perben elítélt korábbi diplomata, Szent-Iványi Domokos, bemutatva az őnök és a vádlott-társai között fennálló feszültséget: „Miközben reggelente a tárgyalóterembe kísértek minket, több alkalommal is összetűzésre került sor Donáth [György] vagy András [Sándor] és az őnök között. Donáth és András gyűlölte, amikor gorombán ide-oda rángatnak minket, s keményen hangot is adtak nemtetszésüknek. Ilyenkor persze óhatatlanul konfliktusba kerültek az őnökkel. Egy nap András a mi oszlopunk élére került [...]. András automatikusan elindult a celláink felé, az egyik őr azonban durván ráfördmedt, hogy csak akkor induljon el, ha majd ő – mármint az őr – parancsot ad rá. András visszafelelt, hogy hiszen mindennap ugyanarra megyünk, mire az őr ráordított, hogy »Pofa be!«. András mérgesen visszavágott: – Pofája a lónak van, meg magának! – Ez a börtönszabályok értelmében természetesen hatalmas fegyelemsértésnek minősült, amiért András kemény büntetést kaphatott volna. András tábornok azonban minden helyzetben olyan bátran, egyenesen viselkedett, hogy ezzel nemcsak a fogolytársai, de még valame-lyest az őnök megbecsülését is kivívta. Úgyhogy az esetnek nem lett következménye.”³⁶

A vizsgált történetekből világossá válik, hogy a foglyoknak a mindennapi megküzdés során számos pszichológiai eszköz állt rendelkezésükre, amelyek segítségével próbálták a helyzet feletti kontrollt megszerezni, információt keresni, menekülni vagy éppen a tehetetlenség érzésével megküzdni. A problémamegoldás,

34 == Stirling, 2006: 73.

35 == Más hibáztatásának – az „arctalan bűnösnek” – megjelenését fedezhetjük fel Stirling György egy másik, korábban bemutatott idézetében, amelyben a rab kiszabadulása utáni vendettáját tervezi. Uo. 73–74.

36 == Szent-Iványi, 2016: 470.

az információkeresés, az önbizalom és a támaszkeresés különböző formái mind a túlélés eszközeivé váltak. Az elítéltek a börtön szűkös és gyakran kegyetlen körülményei között is megtalálták azokat az apró lehetőségeket, amelyek révén megőrizheték emberi méltóságukat és mentális stabilitásukat.

Az elemzett önéletrészek feltárják a rabok leleményességét és eltökéltségét, ahogy a fizikai korlátok és az elnyomó rendszerek ellenére is próbáltak szembenézni sorsukkal. Az intézmény falai között zajló mindennapos küzdelmek és a belső szabadság megőrzésének vágya az emberi kitartás és kreativitás példái, amelyek ma is releváns tanulságokkal szolgálnak a megküzdési stratégiák megértéséhez. A Markó utcai börtön története nemcsak a fogvatartottak személyes drámáiról szól, hanem az emberi lélek rezilienciájáról is, amely a legszélsőségesebb körülmények között is képes fennmaradni.

Az olvasott szövegek (igaz, ezek jelentős hányada az 1950 utáni tapasztalatokat örökíti meg) alapján nem fedeztem fel kronológiákhoz köthető mintázatokat, a visszaemlékezők azonban közvetetten, zárkatársaik következtetését „levonva” utalnak arra, hogy a Horthy-rendszer börtöneiben a rabokkal szemben nem volt előírás a közismert „Ne csak őrizd, gyűlöld is!” jelszó betartása, gyakorlati alkalmazása. Meghatározó tényező a szerző személye, az átélt élményvilág átadásának perspektívája – fontosnak tartotta-e az események realizmusra törekvő leírása mellett azok személyesebb, szentimentálisabb vetületeinek megosztását?

A visszaemlékezések vizsgálatának azonban megvannak a maga korlátjai. A később készült írások nem mentesek – nem lehetnek mentesek – az emlékezeti torzításoktól, sajátos konstrukciók,³⁷ amelyek megkövetelik a kellő kritikai szemléletet. A „jelen lévő múlt”, az egyéni tapasztalat idegen elemekkel is bővül, állítja – Alan Baddeley, Michael W. Eysenck és Michael C. Anderson kutatásával összhangban – Reinhart Koselleck.³⁸

Izgalmas kontrollforrások lehetnek az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött fogdaügynöki jelentések a „Markó” dossziéiból. A dokumentumok közül kitűnik Hermann István rendőr alezredes 1968. január 4-i jelentése, amelyben a szaporodó illegális hírcsatornák ürügyén felteszi a nem pusztán kriminológiai, ámde pszichológiai értelemben is jelentős kérdést: „[M]i ösztönzi az elítélteket az ilyen irányú tevékenységre, mi az indító ok, ami miatt vállalják az ezzel járó »esetleges« fegyelmi felelősségre vonást és ebből kifolyólag a kedvezményből való kizárást is, ami esetenként a börtönbüntetést évekkal is meghosszabbíthatja[?]”³⁹ A felvetést követően motivációs tényezőként értelmezi a hozzátartozókhoz való ragaszkodást, a börtönélet kényelmetlenségét, az információzárlatot.

37 == Az emlékezet rekonstruktív jellegéről, az előhívás sajátosságairól lásd: Baddeley–Eysenck–Anderson, 2010: 276–278.

38 == Koselleck, 2003: 407.

39 == ÁBTL 3.1.5. O-16095/1. Jelentés, 1968. január 4. 173.

A foglyok ezzel szemben szabálytalanul kiküldött levelekkel, titkos csomagokkal, rádiókészítéssel, engedély nélküli telefonhívásokkal, a személyzet korrumpálásával igyekeznek fellépni.⁴⁰ Bár az elítéltek belső, lelki folyamatai a forrás jellegéből adódóan rejtve maradnak, ezen keresztül is megmutatkozik néhány, a fentebbiekben említett stratégia, s érzékelhetjük a technikai környezet változását is.

Az Oláh által felvázolt 12 megküzdési dimenzió alkalmas lehet arra, a kellő kritériumokat megfogalmazva, hogy a börtönviselt történelmi személyiségek írásait interdiszciplináris módszereket felhasználva értelmezhesük, megfogalmazva azt a jövőbeni kérdést is, vajon az egyes fegyintézetek eltérő regulái, szabályai hatottak-e ezekre a dimenziókra.

=== Levéltári források ===

Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL)
3.1.5. Operatív dossziék
O-16095/I Markó utcai börtön

=== Hivatkozott irodalom ===

Ágotha, 1995

Ágotha Tivadar: *Megalkuvás nélkül. Veszprémi kispapok az ateista hatalom börtöneiben*. Márton Áron Kiadó, Budapest.

Baddeley–Eysenck–Anderson, 2010

Baddeley, Alan – Eysenck, Michael W. – Anderson, Michael C.: *Emlékezet*. Akadémia Kiadó, Budapest.

Demény, 1989a

Demény Pál: *Zárkatársam, Spinoza*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Demény, 1989b

Demény Pál: *Rabságaim I*. Magvető Kiadó, Budapest.

Eörsi, 1987

Eörsi István: Emlékezés a régi szép időkre. Második fejezet. *Beszélő*, 4. sz. 137–146.

40 == Uo. 173–200.

Folkman–Lazarus, 1980

Folkman, Susan – Lazarus, Richard S.: An Analysis of Coping in a Middle-Aged Community Sample. *Journal of Health and Social Behavior*, 3. sz. 219–239.

Folkman–Lazarus, 1988

Folkman, Susan – Lazarus, Richard S.: Coping as a Mediator of Emotion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3. sz. 466–475.

Futaky, 2006

Futaky István: *Utam a Dossziéhoz. Emlékezések 1950–1956.*
Noran Libro Kiadó, Budapest.

Koselleck, 2003

Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája.*
Atlantisz Kiadó, Budapest.

Kővágó, 2007

Kővágó József: *Egyedül vagy.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Lévay, 2019

Lévay Miklós: A magyar kriminológia jellemzői a reformkortól napjainkig.
In *Kriminológia.* Szerkesztette: Borbíró Andrea – Gönczöl Katalin – Kerezsi Klára – Lévay Miklós. Wolters Kluwer Hungary Kft., Budapest. 254–309.

Oláh, 2005

Oláh Attila: *Érzelmek, megküzdés és optimális élmény. Belső világunk megismerésének módszerei.* Trefort Kiadó, Budapest.

Semsei, 2024

Semsei Ferenc: Mozaikok a Markó utcai fogház történetéből – Megküzdési stratégiák. *Axis – Vallás- és eszmetörténelmi folyóirat*, 1. sz. 135–141.

Skinner–Edge–Altman–Sherwood, 2003

Skinner, Ellen A. – Edge, Kathleen – Altman, Jeffrey – Sherwood, Hayley:
Searching for the Structure of Coping: A Review and Critique of Category Systems for Classifying Ways of Coping. *Psychological Bulletin*, 2. sz. 216–269.

Stirling, 2006

Stirling György: *Megalázott nemzedékek.* Püski Kiadó, Budapest.

Stone–Neale, 1984

Stone, Arthur A. – Neale, John M.: New measure of daily coping. Development and preliminary results. *Journal of Personality and Social Psychology*, 4. sz. 892–906.

Szálasi, 2016

Szálasi Ferenc naplói, 1942–1946. Magvető Kiadó, Budapest.

Szász, 2013

Szász Béla: *Minden kényszer nélkül. Egy műper története.* Európa Kiadó, Budapest.

Szent-Iványi, 2016

Szent-Iványi Domokos: *Visszatekintés. 1941–1972.* Magyar Szemle Könyvek, Budapest.

Tamáska, 2017

Tamáska Péter: *Egy világáros három börtöne. A fővárosi Büntetés-Végrehajtsi Intézet története.* Unicus Műhely, Budapest.

Vándor, 1990

Vándor Györgyi: *A rémület éjszakái.* Dovin Kiadó, Budapest.

Zádor, 2000

Zádor Imre, 2000: *Minden perc egy örökkévalóság.* Argumentum Kiadó, Budapest.

==== Sajtó ====

Szász Zoltán: III. emelet 12: Emlékeim a Markó uccai fogházból. Rabnyelv. *Pesti Napló*, 1926. február 24. 5.

Kulcsszavak

=====

börtönök, Budapest, ellenállás

/ Coping Strategies in the Markó Street Prison /

In my article, I present the living conditions and coping strategies of the inmates imprisoned in the infamous prison building built in 1892. My aim is not to present the history of the institution in detail, but to reconstruct the mental struggle of political prisoners to preserve their mental health and stay alive. The strategies offered by the numerous works on the subject – memoirs and diaries – were categorised by means of the 12 higher-order coping dimensions (problem-solving, information seeking, helplessness, escape, self-reliance, seeking support, delegating, isolation, accommodation, negotiation, subordination, confrontation) as defined by psychologist Attila Oláh.

The 12 dimensions of coping outlined by Oláh may be suitable if the necessary criteria are formulated to interpret the writings of the imprisoned historical figures, using interdisciplinary methods, also formulating the future question whether the different rules and regulations of the individual penitentiaries had an impact on these dimensions.
